

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Райна Димитрова Гаврилова

катедра История и теория на културата, Философски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен **'доктор'** в област на висше образование *Социални, стопански и правни науки* професионално направление ... *3.1. Социология, антропология и науки за културата.* докторска програма *Културология (Теория и история на културата. Българското читалище и съвременните политики за култура).*

Автор: *Силвена Неделчева Байракова*.....

Тема: *„Българските читалища между възхвалата и отрицанието. Читалищен мениджмънт в съвременен контекст“*

Научен ръководител: *доц. д-р Георги Вълчев, катедра История и теория на културата, Философски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

Общо описание на представените материали

Със заповед на Ректора на Софийския университет съм определена за рецензент в научното жури за осигуряване на процедура за защита на дисертационен труд на тема *„Българските читалища между възхвалата и отрицанието. Читалищен мениджмънт в съвременен контекст“* за придобиване на образователната и научна степен ‘доктор’ в област на висше образование *Социални, стопански и правни науки* с автор **Силвена Неделчева Байракова**, докторантка в редовна форма на обучение към катедра История и теория на културата на Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Представените от Силвена Байракова материали са в съответствие със Закона за развитие на академичния състав (старият закон).

Кратки биографични данни за докторанта

Силвена Байракова е редовен докторант в катедра История и теория на културата, в която преподавам. Тя е завършила специалност Културология със степен бакалавър в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (2007 г.); през 2010 г. е завършила

успешно и магистратурата “Трудови пазари и развитие на човешките ресурси“ в специалност “Социология” на Философски факултет. Допълнително, тя е придобила професионална квалификация „Бизнес Комуникация“ в Центъра за образователни услуги към СУ “Св. Климент Охридски“, и е специализирала по програмата Еразъм в Университета във Флоренция. Още по време на подготовката си като бакалавър Силвена е сътрудничала на проекти в подкрепа на квалификацията и реализацията на младите хора. По това време започва да работи и в полето на читалищната дейност – първо в Разград, а от 2014 г. – в читалище “Отец Паисий“ във Велинград. От май 2019 г. и до днес е председател на читалището.

Актуалност на тематиката и целесъобразност на поставените цели и задачи

Проучването и споровете около читалищата в България датират от времето на тяхното възникване в средата на 19 в. и продължават и до днес. Поради това, на пръв поглед темата не изглежда особено привлекателна, но това заключение е повърхностно. Тяхната познатост и тотална вписаност в живота на местните общности обяснява и ниската публична видимост на проблемите, що се отнася до политическия дневен ред и злободневието на медиите: те изглеждат твърде ясни и не толкова важни. Зад тази завеса на рутинност, трябва да отбележим, че читалищата са и винаги са били една от малкото институции, които се радват на постоянния респект и защита дори от страна на личности и юридически субекти, които нямат пряк досег с дейността им. Свидетелство за това е, че дебатите и инициативите за институционално и нормативно регулиране периодически излизат на дневен ред.

На фона на тази обща констатация, докторантката Силвена Байракова посочва няколко обстоятелства, които са нови и субстантивират твърдението за актуалност в пълния смисъл на думата. Демократичните промени след 1989 г. и присъединяването към ЕС радикално промениха ситуацията в сферата на културата и на преден план излязоха нови предизвикателства пред читалищата, които засега не са намерили адекватна регулация. Сред тях виждаме въпросите за децентрализацията, за формирането на местни политики и за участие на гражданите в управлението на всички нива – три приоритета на Европейската общност от най-висок порядък. Като се добави и непосредствените политически актове, засягащи работата на читалищата - внесения за обсъждане Законопроект за изменение и допълнение на Закона за народните читалища на 25 юли 2019 г. и проведеното след това заседание на Националния съвет по читалищно дело към Министерство на културата са фактологичното доказателство за актуалността на темата. Бих добавила и накратко припомнените от докторантката в началото на Увода наблюдения за очакванията читалищата

да играят важна роля в артикулирането на националната идентичност и опазването на културното наследство като вече общоприета част от настояването, че правото на култура е неотделима част от социалните права.

В така описаната ситуация, Силвена удачно е формулирала целта на изследването: „да диагностицира съвременното измерение на културната политика в две направления: 1) читалищата като активен субект в публичното договаряне на местни политики; 2) читалищата като обект на осъществяваната държавна и местна културни политики“ (с. 6). Целта е развита по-подробно в хипотези и в още една стъпка – като задачи: 1. Проучване на историческото развитие; 2. Анализ на съвременния контекст; 3. Идентифициране на основните фактори, които определят ситуацията; 4. Представяне на капацитета на читалищните работници и 5. Отражението на националната и местна културна политика. Задачите са добре конструирани, последователни и дават добра основа за постигане целта на изследването.

Познаване на проблема

Краткото споменаване на професионалната реализация на Силвена като читалищен мениджър вече дава основание за първото ми твърдение: тя познава както възможностите, така и невъзможностите пред читалището от собствения си непосредствен опит. Читалищният мениджър, а днес – и председател на читалище в град, различен от мегалополис като София и дори от големите градове като Варна и Пловдив, трупа много знания, и ако цитираме Еклезиаста – и много печал. Допълнително, Силвена се изявява (по информация извън текста на дисертацията) като активен читалищен деятел (позволявам си да използвам тази хубава дума въпреки изхабяването ѝ от социалистическата риторика). Тя следи редовно и отблизо дебатите и поддържа контакти с впечатляваща мрежа от читалища и читалищни мениджъри, както става видно от изложението.

От гледна точка на изискванията към докторска дисертация, трябва изрично да отбележа, че познаването на проблема в научната литература е изчерпателно и задълбочено. Докторантката е запозната с всички известни ми изследвания както върху историята, така и върху текущото състояние на читалищата и тяхната мрежа. Тя е запозната и използва основни работи из областта на социологията и антропологията, които са ѝ необходими за анализа на емпиричния материал (Хабермас, Халбваск, Хайек, Хофстеде, Хърцфелд.); най-популярните текстове върху мениджмънта (Дракър); най-нови изследвания на български историци, социолози и културолози (Груев, Еленков, Кабаков, Кабакчиева, Лилова и др.).

Отделно следва да се отбележи, че тя познава добре и работи уверено с нормативните документи – важно условие за анализа на материала.

Методика на изследването

В отделните глави на дисертационния труд Силвена прилага различни методи, което намирам за удачен подход. Историческите части, формиращи Втора глава, следват историографски подход. В Трета глава са използвани както документалното проучване, така и собствения опит на докторантката и част от интервютата с работещи в читалищата. Четвърта глава, която представлява емпиричното изследване е основана на анкета с предварително подготвен и разпратен в читалищната мрежа въпросник; интервюта с работещи в читалищата и един подробно разгледан случай. Изработването и съдържанието на въпросника са подробно разгледани и намирам това за важна част от методологията, доколкото дава добра представа отговор на какви конкретни, и по-важно, на какви генерални въпроси е очаквала да получи отговори или поне представа за доминиращите нагласи.

Така разработената методика дава възможност за максимално широко и отворено набиране на информация с използване на заключенията и интерпретацията на авторите, работили по въпроса. Най-проблематично от методологическа гледна точка е използването на собствения професионален опит като „включено наблюдение“. При този метод ясното разграничаване на позицията на автора от тази на обектите на наблюдението е задължителна. Трябва веднага да отбележа, че Силвена е наясно с този проблем и в кратък параграф в Увода отбелязва, че представя собствените си наблюдения именно като субективни, като диагностичен инструмент, а не като опит за „цялостна оценка“. Независимо от тази уговорка, работата би спечелила при бъдеща подготовка за публикация от разполагането на автора в ситуацията, особено когато тя е действащо лице – имам предвид изследвания казус „Велинград“.

Характеристика и оценка на дисертационния труд

Дисертационният труд е с обем от 266 страници, организирани в няколко части: Увод, три глави, Заключение, Библиография от 135 заглавия и приложения.

Уводът е важна част от изследването. Той не само въвежда в темата и незапознатия читател, но съдържа всички задължителни елементи на докторантската работа – ясно, стегнато и конкретно изложение на целите, задачите и методите на изследването. Не се наблюдава многословие за запълване на пространство (чест недостатък на докторски тези); всички твърди изявления са подкрепени с коректно посочване на източника им.

Първата глава „Историческо развитие на читалищата“ е обемиста, но възприемането е улеснено от следването на историописната структура на последователно представяне на отделните периоди, обособени в три подточки, посветени респективно на зараждането и развитието на читалищата до Освобождението; функционирането им пред периода на капиталистическо демократично развитие 1878-1944 г.; важните промени в периода на социалистическото управление.

В първия параграф на глава докторантката заявява позицията си: „За да се постигне едно дълбоко разбиране на същностните характеристики на читалището като специфична културна институция, е необходимо първо да се изследват условията на възникването му“. Съгласявам се напълно с това твърдение, тъй като читалищата са само един от елементите на модернизацията на българското общество и култура, които и носят родилните белези на условията на възникването си, както положителни, така и отрицателни. Чисто фактологичното изложение на тази история не е ново; нови и интересни са откритите интерпретации. Някои от тях са собствено прозрение на докторантката; други са заети от други автори и развити; но като цяло изложението надхвърля традиционната и неособено интересна позитивна историография. Ще посоча една изведените тези: мащабността на приноса на читалищата в прехода към модерно време, дължаща се на използването на разнообразни кодове, които в крайна сметка поставят основите на националната хомогенност (с. 19). Развитието на тази нова институция (приветстват използването на дефиницията на институция като въплъщение на колективната памет, впрочем, с. 97) след създаването на национална държава е интересно и добре представено, като показва както механизма, така и резултатите от срещата на различни очаквания и фактори във формирането на характера на читалищата (вж. обобщение на с. 56): „Динамичният и противоречив политически контекст през този период не поддържа толкова публичното и гражданското в читалищните среди, колкото въвежда един по-социален възглед за мисията на организацията. Именно това несъответствие между формалната възможност за развитие на модерна публичност и участие в публичния живот, идваща от връзката с общността и демократичната читалищна структура, от една страна, и доминиращите, по същество социални обществени нагласи, от друга, произвежда „хибридността“ на читалището. В него започва да се размива границата между духа на гражданската организация и интенцията на държавния институт“ – наблюдение ключово за по-нататъшното изследване. Към това твърдение се надгражда и извода, че в резултат на тоталитарната политика на социалистическия режим читалищата спечелват много в материално отношение, но губят непосредствената връзка и доверието на местните общности (с. 85). Заслужават отбелязване и наблюденията за ролята на читалищата в

официализирането на фолклора като национално културно наследство – процес, чийто плодове берем и днес. Идентифицирането на няколко ключови промени в политиката по отношение на читалищата (задължително планиране; щатни служители; гигантска инфраструктура; държавно субсидиране), които променят радикално и дълготрайно поведението им и отношението на обществото, са принос на дисертацията

Ситуацията в сектора след демократичните промени от 1989 г. е разгледана в отделна **Трета глава** („Обзор, анализ и оценка на развитието на читалищата в съвременността“). Намирам обособяването на този исторически дял, започнал преди 30 години за оправдан, защото, както разкрива изложението, процесите, които започват през 1989 г. продължават и до днес. В началото ѝ, отново е ясно откроява авторската позиция: „Преосмислянето на ролята на читалището след демократичната и технологична революция изглежда незавършен процес. От началото на прехода до днес липсва концептуално цялостна и публично съгласувана читалищна политика, която да разсее неясно определените очертания на съвременните читалища“ (с. 91). Тук са формулирани и основите и основанията на една възможна (но все още неслучила се национална стратегия по отношение на читалищата): бюджетното финансиране като заплащане от обществени фондове на обществено необходими услуги (с.99); третиране на традиционната просветителска роля на читалищата като важен ресурс в обществото на знанието (с. 99-100); потенциала за свързване на дебатите за идентичността на местно ниво с едромасштабните процеси на глобализация (с.100); зловещата липса на връзка и координация между училището и читалището (с. 114 и сл.). В тази глава са набелязани и методологическите посоки, в които върви и може да се разгърне културната политика, които Силвена нарича теоретична рамка. Първата е „възраждането“ на концепцията за ускореното развитие на културата, предложена от Георги Гачев за 19 век, но които Силвена прилага към въвеждането на възприетите в ЕС принципи. Сред тях са открити доклада на Чарлз Ландри и заложените в него препоръки за нов мениджмънт. Според докторантката, те нямат реално приложение и МК на практика продължава „инвестира време, усилия и средства в програми, които нямат капацитета да променят сектора в дълбочина“. Втора важна насока е вече споменатата, но неизползвана пълноценно роля на културните институции в обективирането на колективната памет (с. 118). Коментирани са дефицитите на гражданското общество, от една страна, и слабостите на регионалната политика, от друга, и отражението на тези особености в живота на читалищата.

Четвъртата глава – „Емпирично изследване – анализ на статистическите данни“ представя систематизация, анализ и заключения към тезата, представена в Трета глава: „Поради негативните външни условия и поради липсата на вътрешен капацитет всички

опити за модернизация на институцията без ясна публично договорена посока и стратегия биха били напразни“ (с. 93). Това е най-мощното и научно издържано емпирично изследване сред хората, работещи в читалищата, което ми е известно. Както може да се очаква, малко от резултатите са изненадващи, но тяхната подкрепа с цифрови показатели дава съвършено различна възможност за формулирането на изводи и разработването на препоръки. Авторката предлага обаче и немалко собствени изводи и препоръки, които ми се виждат особено ценни – напр. че „може да се предположи че проблемите пред мениджмънта на голяма част от читалищата в провинцията ще се задълбочават, именно поради традиционалистичния административен подход държавната политика да се отнася към сектора като към хомогенна структура (с. 125) – един от важните изводи на изследването; изведените характеристика на читалищата днес, изведени от емпиричните данни (с. 131); особеностите на човешките ресурси; проблематичната мотивация и установените и коментирани проблеми на читалищния мениджмънт изобщо. Интервютата и представения случай са полезно допълнение, доколкото дават плът на статистиката. Няма съмнение, че обективните данни придобиват тревожна изостреност, когато се свържат с живи хора. Свързването на индивидуалния разказ и преживяване с количественото изследване намирам за ценен принос на дисертацията.

Заключението е пестеливо, но ценно, защото не повтаря вече казаното в изложението, а откроява онези няколко посоки на възможна работа, които следва да бъдат следвани: възприемането на диференциран подход и повишаване професионализма и ефективността на читалищния мениджмънт, като са посочени и конкретни мерки.

Авторефератът коректно отразява съдържанието на дисертационния труд и присъстват всички необходими атрибути – формулировка на целта, задачите, предмета, обекта и хипотезите на изследването; кратко представяне на главите и посочване на приносите, които Силвена вижда.

Приноси и значимост на разработката за науката и практиката

Представеният за защита докторски труд запълва празнота в историята и дискусиата за ролята на читалищата. Критическият прочит на литературата, съчетан с внимателно наблюдение на разнороден материал е приносен. По-горе в текста отбелязах, че както събрания материал, така и направените изводи и препоръки са важни и ценни. Става въпрос за един от малкото общопризнати ресурси за развитие и тяхното постепенно и умно реформиране може да даде отлични плодове. Направените препоръки за практиката са конкретни, но внимателно адресирани и биха спечелили от широкото публикуване.

Преценка на публикациите по дисертационния труд

През периода на докторантурата Силвена има 6 оригинални и самостоятелни публикации по темата на дисертацията.

Критични забележки и препоръки

На места изказаните твърдения трябва да се прецизират, било то стилистично, било съдържателно – напр. „Социалните процеси, зародили се в Западна Европа в прехода ù към модерност, проникват и в поробените български земи. Експанзията на печата към нови пазари, привнася напълно нови идеи в контекста на взаимоотношенията „владетел-подчинен“ (с. 20) и следващите изречения ненужно антропоморфизират „процесите“ или „печата“; използването на съвременна терминология като „делови“; изречения като „Промяната в обществените отношения се изразява в забогатяването на търговско-индустриалните среди и в тяхното сътрудничество и сработване“ (с.23), ми се струва неудачно формулирани, независимо, че разбирам и съм съгласна с това, което казва авторката.

Както споменах по-горе, мястото на изследователя във включеното наблюдения следва да бъде обговорено по-подробно, особено при изследвания случай с Велинград.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд представлява оригинален принос в науката и отговаря на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в Република България и Правилника на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ за придобиване на научната и образователна степен „доктор“.

Силвена Байракова доказва, че притежава теоретичната подготовка и изследователските умения за самостоятелна научно-изследователска работа. Работата е оригинална, използваните източници и изследвания са цитирани коректно. Поради

гореизложеното, убедено давам своята положителна оценка и предлагам на почитаемото научно жури да присъди образователната и научна степен ‘доктор’ на **Силвена Неделчева Байракова** в област на висше образование Социални, стопански и правни науки, професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, докторска програма Културология“ (Културни инициативи и публични политики).

19 март 2020 г.

Рецензент:

проф. д-р Райна Гаврилова